

Ruxandra Cesereanu s-a născut în Cluj, la 17 august 1963. Este poetă, prozatoare, eseistă. A urmat cursurile Facultății de Litere din Cluj, pe care a absolvit-o în 1985. În timpul facultății a fost redactor și s-a format la revista *Echinox*. Actualmente este profesor la Departamentul de Literatură Comparată al Facultății de Litere din Cluj. Face parte din stafful Phantasma, Centrul de Cercetare a Imaginarului de la Cluj, în cadrul căruia a susținut ateliere de scriere creatoare în poezie, proză și scenariu de film (2002-2017). De asemenea, este redactor-șef la revista de cultură *Steaua*. A publicat opt cărți de poezie, șapte cărți de proză și opt cărți de eseuri, cea mai recentă fiind *Fugarii. Evadări din închisori și lagăre în secolul XX*, pentru care a obținut Premiul Pen România 2017. Câteva dintre cărțile ei de poezie și proză au fost traduse în limbile engleză, italiană și maghiară.

Copertă:
Asign

Illustrații:
Andrei Mănescu

Sursă ilustrații:
Fortul 13 Jilava
Penitenciarul Aiud
Penitenciarul Gherla
Penitenciarul Miercurea Ciuc
Penitenciarul Oradea
Penitenciarul Pitești
Penitenciarul Râmnicu Sărat
Penitenciarul Sighet

Redactor:
Doina Jela

DTP:
Valentin Dan

© Manuscris, 2018

Manuscris
Str. Negru Vodă 30
Pitești, România
0774 651 257
edituramanuscris.ro

RUXANDRA CESEREANU

CĂLĂTORIE SPRE CENTRUL INFERNULUI

MEMORIALISTICA
ȘI LITERATURA ÎNCHISORILOR
ȘI LAGĂRELOR COMUNISTE

EDIȚIA A TREIA
REVĂZUTĂ ȘI ADĂUGITĂ

MANU
SCRIS 
EDITURA

Pitești / 2018

Cuprins

Argument / 7

Preambul / 9

I. GULAGUL ÎN MEMORIALISTICA ROMÂNEASCĂ DE DETENȚIE

1. Introducere / 21

2. Scurt istoric al Gulagului românesc / 33

3. Deținutul politic român ca tip uman / 63

 3.1. Cruciăți, amorali și decăzuți / 63

 3.2. Studiu de caz: ancheta unui deținut politic / 89

 3.3. „Decalogul” deținutului politic român / 96

 3.4. Deportatul / 99

4. Reprezentanții represiunii / 111

 4.1. Strategiile și „limba” Securității / 111

 4.2. Anchetatorul rafinat, torționarul sadic și bufonul balcanizat / 119

 4.3. Studiu de caz: un fost torționar comunist / 148

5. Schiță pentru o „eshatologie” a detenției / 157

6. Încercare de fenomenologie a torturii / 185

7. „Arta” spectacolului / 211

8. Rezistența / 219

 8.1. Rezistență în interiorul Gulagului.

 Misticici, misionari, iudicii, luptători, esteți și poeți / 219

 8.2. Rezistență activă în afara Gulagului.

 Gânditori, samurai, cruciăți-asceți și intermediari / 267

II. PROZA DESPRE GULAGUL ROMÂNESC

1. Realismul atroce / 295

 1.1. Tenebrele blasfemiei / 296

 1.2. *lanua inferni* / 304

2. Romanul obsedantului deceniu între disidență și impostură / 311

3. Antiutopii și alegorii / 339

 3.1. Lumea stăpânilor / 340

 3.2. Psihologia victimelor / 351

 3.3. *Catabasis*, „spălare a creierului” și dedublare / 356

4. Imaginea Securității în literatura română din postcomunism / 365

Final / 385

Bibliografie / 393

Index / 423

Anexă foto / 444

1. Introducere

Majoritatea amintirilor românești de detenție privitoare la Gulagul autohton (iar uneori și la cel sovietic) se vor a fi, parțial sau total, niște anatomii ale puterii și totalitarismului, unele reportericește tratate, altele, majoritatea, confesiv, revelând acel cum-am-suferit-eu-atunci. Unii autori vor cere înțelegere pentru „verbul mai stângaci“ și pentru „șchiopătarea slovei novice“, preîntâmpinând posibila observație a cititorului privind plus sau minus literaritatea și afirmând că nu este vorba despre literatură, ci despre mărturii adevărate (Gurău, I., 1985, p. 13). Dacă cititorul occidental este avizat asupra unei astfel de literaturi, cititorul român, în special, și cel estic, în general, a fost silit să recupereze o întârziere etico-morală explicabilă politic; din 1990, el a trecut brusc de la o „literatură a ipocriziei la o literatură a adevărului infernal“, urmată de „monotonia groazei“, de obișnuirea cu oroarea Gulagului.⁴ Doina Jela (1995, pp. 258, 73) va propune, alternativ, chiar și revelarea unei „literaturi a delațiunii“ scrisă într-un dublu limbaj: unul al fricii și altul al instinctului de conservare. Un lucru este cert: memoriile despre detenția comunistă echivalează scrierile despre Holocaust, deoarece ele reprezintă *infernul care depune mărturie*, după formularea lui André Glucksmann (1991, p. 15). Referindu-se la supraviețuitorii Holocaustului care au scris despre experiența lor infernală, Hannah Arendt (1994, p. 569) observă că

⁴ Nicolae Baltă, „Sertarul și tipăriturile“, în *Luceafărul*, 16, 1994.

aceștia scriu cu o anumită îndoială resemnată, ca și cum nici ei însși nu ar mai crede în istoria oribilă pe care o relatează sau ca și cum s-ar aștepta ca aceasta să nu fie crezută de către ceilalți. Să fie vorba despre o podoare exagerată sau despre o mentalitate tipică a victimei, care rămâne astfel marcată chiar și după ce a supraviețuit ororii, bântuită fiind de fantasma unui călău din umbră, omniscient și omnipotent, a unui călău virtual, oricum și oricând? În cazul amintirilor românești despre Gulag această problemă se pune rar. În schimb, mărturisitorii români manifestă, uneori, două din cele trei forme ale rușinii de care vorbește Tzvetan Todorov (1996, pp. 250-251): dacă rușinea de a supraviețui este eludată, foștii reeducați de la Pitești, de pildă, simt adesea rușinea amintirii și rușinea de a fi om.

Unele dintre memoriile de detenție au fost confiscate de organul de represiune, drept care autorul în cauză s-a văzut silit să reia o a doua variantă a manuscrisului „dușmănos“. *Jurnalul fericirii* al lui N. Steinhardt este o a treia variantă, revizuită, completată și corectată de autor pe baza primelor două versiuni (întâia versiune a fost confiscată de autorități și în cele din urmă i-a fost înapoiată autorului). La fel, *Monarhia de drept dialectic* a lui Belu Zilber (publicată în 1991, după căderea comunismului, cu pseudonimul Andrei Șerbulescu) a fost confiscată de Securitate și redactată apoi diferit de autor într-o a doua variantă; în cele din urmă prima versiune a fost recuperată de Editura Humanitas, care publicase *Monarhia de drept dialectic*, și tipărită sub titlul *Actor în procesul Pătrășcanu* (1997), fiind semnată de data aceasta cu numele real al autorului, Herbert (Belu) Zilber. Ar fi interesant de cercetat, nu doar de istoricul literar, în ce măsură variantele diferă doar în nuanțe de detaliu sau și în privința întregului și a stilului de redactare.

Majoritatea amintirilor de acest tip sunt redactate după detenție, cu o singură excepție, jurnalul de lagăr ținut de Onisifor Ghibu și redactat în timpul și locul ispășirii. Unicitatea și explicația

posibilității redactării jurnalului este datorată faptului că în 1945, atunci când Onisifor Ghibu este trimis în lagărul de la Caracal, Gulagul românesc nu este gândit și organizatmeticulos, Onisifor Ghibu având parte mai degrabă de un pre-Gulag.

Unele mărturii de detenție sunt deghizate, dar travestiul lor este transparent. Orientativ și clasificator, Adrian Marino vorbește despre două modalități esențiale de abordare a detenției ca temă literară: „prin literaturizare, stilizare, întreg ansamblul de procedee literare tipice, și prin mărturie directă, documentară, pe cât posibil obiectivă“⁵. Dar cele două modalități, și mai cu seamă a doua, nu reprezintă niște formule standard, perfect încadrabile, de aceea Adrian Marino adaugă cu înțelegere critică pentru o posibilă formulă hibridă: „Că și această relatare rece se transformă, poate fi recuperată până la urmă tot ca «literatură» este o altă poveste.“⁶ Același comentator va avertiza asupra a trei aspecte-capcană ce riscă să denatureze amintirile din detenția comunistă, fie ele camuflate sau nu: *trucarea eroizantă, înfrumusețarea emfatică* și „*literaturizarea amatoristică*.⁷ De altfel, Adrian Marino va relua discuția asupra defectelor „congenitale“ ale mărturiilor de detenție. Comentatorul reproșează „tendința cu totul supărătoare de punere personală, ostentativă în valoare, eroizare și moralizare excesivă, resentimente agresive, literaturizare convențională și abundența de clișee“, precum și realizarea unei „mistică“ a detenției.⁸

Al. Mihalcea se teme de riscul înfrumusețării imaginii deținutului politic român, considerând că o icoană a acestuia ar echivala

⁵ Adrian Marino, „O carte de sertar“, în *Tribuna Ardealului*, 68, 1993.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Adrian Marino, *Politica și cultura. Pentru o nouă cultură română*, Iași, Editura Polirom, 1996, p. 40.

⁸ Adrian Marino, serialul „Represiune și confesiune“, în *Revista 22*, începând cu numărul 28, 1996.

cu imaginea falsă a eroilor proletcultiști. În opinia mea însă temerea lui Al. Mihalcea este una pur „iconoclastă“. Intenția unui martor ca Ion Cârja este aceea ca mărturia sa să fie sursă de inspirație pentru oamenii de artă care ar putea imortaliza expresiv Gulagul românesc. Cu alte cuvinte, Ion Cârja însuși, deși este mărturisitor de gradul întâi, își consideră depoziția mai degrabă ca o scriere pregătitore, iar nu ca un text exemplar. Această autodepreciere ține de modestia excesivă a unui autor care nu se consideră neapărat scriitor.

Un mărturisitor precum Paul Goma (în *Gherla*) va pune problema *adevărului-adevărat* din acest tip de memorii, iar intervenția sa răspunde indirect și aprioric temerilor lui Adrian Marino: Paul Goma susține că, deși amintirile despre detenție sunt documente subiective, ele nu impiedică asupra corectitudinii evenimentelor narate; cu alte cuvinte, ele sunt subiective, dar oneste, deși *variante* ale adevărului. Pe de altă parte, tot Paul Goma va vorbi, prin intermediul unui personaj din romanul *Ostinato* (Goma, 1991, p. 396), despre confectionarea unui anumit eroism al detenției politice: „la ei, la politici, detenția era... cum să-i zic?, aş îndrăzni să spun: falsă – onestul cetățean X afla abia acolo că e un erou; până să nimerească la politici, el, bietul, habar n-avea cine-i: ajuns acolo, începea să-și confeccioneze, pe măsură, nu numai o înfățișare, ci mai ales, o psihologie de erou (politic, evident); din câte știu, acolo, la ei, cei care, efectiv, umblaseră cu arme, cu explozibil, cu mai știu eu ce, (cum s-ar zice: «oamenii de acțiune») erau priviți de sus, disprețuitor, considerați ca intruși de către «pașnici»: foști demnitari, «guverniști», «agitatori»; până și studenții care picaseră ca muștele, nu pentru că ar fi «comis» ceva, ci pentru că se presupuse că ei, studenții, ar avea de gând să «comită», până și ei se credeau «deasupra» acestora; din acest punct de vedere, Marian [un alt personaj, fost deținut politic, la care se referă Ilarie Langa, personajul central din *Ostinato* – n.m.]

e de invidiat: el avusese șansa de a trece pe-acolo pe unde «eroismul» și se bagă pe gât, acolo unde fuseseră adunați, nu cei care ar fi prezentat un real pericol pentru societate, ci oameni oarecare, care abia acolo, și din acel moment învățau să pericliteze societatea.“ Am dat amplul citat din Paul Goma, deoarece cred că se cuvine să abordez tema aici discutată, fără tabuuri. Dacă apelez pe bună dreptate la prudența unor foști deținuți politici care nu vor ca eroismul lor să fie idealizat, nu voi apela deloc la discursul lipsit de onestitate al foștilor membri ai aparatului de represiune, care neagă orice fel de eroism și orice fel de suferință a celor care au cunoscut Gulagul.

Există amintiri despre detenție cu accente românești, precum memoriile lui Marcel Petrișor sau *Tărâmul Gheenei* de Costin Merișca, dar nu numai. În primul caz, Marcel Petrișor relatează la persoana a treia, schimbă, din prudență, numele foștilor deținuți care sunt încă în viață, păstrând intacte doar numele celor morți. La rândul său, Costin Merișca folosește pentru narare tot persoana a treia, schimbând din podoare doar numele eroului, care este el însuși – Emil Cortez.

Din punct de vedere stilistic, emotiv și structural, memoriile despre Gulag alcătuiesc un Turn Babel. Cartea *Gherla* de Paul Goma este deghizată într-un pseudodialog dominat de o nostalgie negativă asupra detenției. Particularitatea lui Paul Goma constă însă și în stilul incomod, radical, specific unui autor cu vocație de pamphletar, al căruia credo este să scrie *pe viu*, fără vreo cosmetică a suferinței. Unele amintiri despre detenție sunt scrise într-un stil melodramatic și degăjă impresia unei anumite falsități, prin lipsa unui puls interior și printr-un fel de demagogie asupra detenției (limbă de lemn anticoncentraționară), altele sunt pătimășe, fiind marcate de „cercul de fier al urii“. Foarte interesant este cazul lui Nicolae Mărgineanu (în *Amfiteatre și închisori*), ale căruia mărturii sunt explicit selectate, autorul evitând să transcrie atrocitate

specifice detenției sale, din jenă patriotică. Nicolae Mărgineanu va diferenția, de altfel, între *memoriile* unor personalități și *mărturiile* ce aparțin celor „mărunti și cenușii“. Autorul face respectiva precizare, înscriindu-și modest demersul în categoria mărturilor. O clasificare apropiată susține și Gabriel Bălănescu, refuzând genul de memorii (căci nu se consideră o personalitate artistică) sau de amintiri (căci acestea nu pot fi decât paradisiace) și pledând pentru formula de *cronică rezumată*. Constantin Cesianu, analistmeticul al Canalului, insistă și el pe ideea de mărturie și experiență, încercând o delimitare teoretică; autorul evită programatic orice estetizare, optând pentru un demers viu: „aici nu este vorba nici de un roman, nici de o încercare literară. Este vorba despre o *mărturie*. Nu caut nici senzaționalul, nici amuzantul. Expunerea mea poate părea adesea ternă. N-are importanță. Spune adevărul“ (Cesianu, 1992, p. 48). Autorul precizează că demersul său este selectiv și specializat pe mici monografii ale închisorilor, ce riscă să apară ca o descriere uscată, dar care ține de un stil veridic. Pentru ideea de mărturie, iar nu de literatură improvizată, pledează și Ioan Victor Pica atunci când își asumă scrierea unei „cărți de foc“ despre rezistență din munți: „Istorie vor face cu siguranță alții, mie revenindu-mi un rol mult mai simplu și anume acela de a spune ce am văzut, auzit și simțit“ (Pica, 1993, p. 9). Pica îi îndeamnă catalizator pe toții eventualii și viitorii mărturisitori ai Gulagului românesc: „Cea mai mare vină e aceea de a nu spune adevărul, când îl știi!“ (Pica, 1993, p. 177). Uneori, memorialistul Gulagului este marcat de o „anume sfială a mărturisirii“ (Gheorghita, 1994, p. 7), provenită fie din temperament, fie din dorința de a nu părea vindicativ și inchizitorial; el Tânjește către dreapta măsură văzută ca o componentă esențială a mărturiei.

Din acribie istorică, Constantin C. Giurescu (1994, p. 31) folosește termenul *livresc testimoniu*, pentru a reda mai exact sensul de dovedă și de document obiectiv. Autorul consideră că își scrie

amintirile din închisoare fără ură și fără părtinire, doar cu scop istoric. Deținuții politici sunt istorie, fiindcă fac parte din istorie, clamează toate memoriile care își asumă un rol testamentar. În general, închisoarea politică este o matrice formatoare și un ecran interior de proiecție sau, aşa cum o numește Al. Mihalcea (1994, p. 206), ea este „pânza de fond a gândurilor“; pentru Ion D. Sîrbu, ea este, prin excelență, metafora în mic a lumii, și în detenție și după detenție.⁹

Există și depozиii ingenios realizate sub aspect tehnic; este cazul mărturiei epistolare a lui Maxim Holban (care a cunoscut Kolima), încastrată în comentariul fiului său, Ioan Holban (*Tata în cămașă de otel*, în Saka, 1995), sau bildungsreportajul despre Canalul Dunăre-Marea Neagră al Doinei Jela (*Cazul Nichita Dumitru*), care utilizează variate surse documentare, realizând un colaj din stenograme ale ședințelor de demascare, delațiuni, fragmente de jurnal din epocă, epistole ale rudenilor victimelor, miniinterviuri cu supraviețuitorii din toate taberele, martori etc.

Unele texte, precum *Jurnalul fericirii* de N. Steinhardt, *Drumul crucii* de Aurel State, care își consideră mărturia a fi o urcare pe Muntele Tabor, văzând în actul scrisului un gest sacerdotal, sau *Jurnalul unui figurant* de George Tomaziu, sunt redactate într-un stil elaborat, aproape baroc, altele sunt scrise dintr-o suflare. Acesta este cazul Aniței Nandriș-Cudla, al cărei pitoresc primitiv și naiv seamănă cu picturile lui Rousseau-Vameșul¹⁰,

⁹ Ion D. Sîrbu, *Jurnalul unui jurnalist fără jurnal – glosse*, I-II, ediția a II-a, revăzută și adăugită, ediție îngrijită, tabel cronologic și referințe critice de Toma Velici și Elena Ungureanu, prefată de Ovidiu Ghidirmic, postfață de Marin Sorescu, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1996; trimiterea este la volumul II, p. 178.

¹⁰ Monica Lovinescu vede în stilul acesta naiv „o limbă neparașitată de cunoaștere, de dinainte de pomul binelui și răului. De fapt, paradisiac.“ (*Insula Serpilor. Unde scurte VI*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 303).

dar transpuse în peisaj siberian. La fel, povestea Elisabetei Rizea, aluvionară (este vorba despre o carte vorbită), are prospețime și spontaneitate. Mărturisoarea își înțelege depoziția ca pe un „zbierăt” animalic, cu efect cathartic și cu funcție psihologică; ea distinge acest „zbierăt” de tipătul sau strigătul uman, căci doar un „zbierăt” animalic iar nu un strigăt decorativ, ar mai putea trezi sufletele și mintile indoctrinate: „Că-mi vine să zbier, nu să țip, că nu mai pot” și „Îmi vine să zbier ca o vacă, prin căte am trecut” (*Povestea Elisabetei Rizea din Nucșoara*, 1993, pp. 31, 86). De altfel, în prefața cărții, Gabriel Liiceanu insistă asupra structurii de spovedanie a mărturiei Elisabetei Rizea (ca ușurare a sufletului), rostul depozitărilor fiind acela de a zgudui, fapt realizat nu printr-o mărturie detașată, ci printr-un tipăt. Rostul cititorului este, în acest sens, continuă prefațatorul cărții, acela de a fi mai ales un bun ascultător, iar nu un ochi critic. La fel de viu este dialogul dintre Oana Orlea și Mariana Marin (*Ia-ți boarfele și mișcă!*), întrucât pentru a reda atmosfera penitenciară, fosta deținută politică Oana Orlea folosește un limbaj crud, rememorând inclusiv lingvistic Gulagul. La polul opus mărturiei Aniței Nandriș-Cudla sau a Elisabetei Rizea, stau amintirile elevate (oricât ar fi de dure) ale Lenei Constante (care își consideră mărturia a fi doar una omenească), între acești doi poli situându-se reportajul concis al Adrianei Georgescu. Nu este nicidcum vorba despre o „cumințenie” a mărturiei, ci de faptul că figurile de stil sunt considerate de Adriana Georgescu doar flori retorice ale suferinței; or, durerea este durere și atât, nu necesită metafore.

Totuși, uneori viața de detenție are și o latură pitorească, există chiar un aer universitar sau de cenaclu, fiecare deținut intrând cândva în postura unei Şeherezade cu apetit epic sau, mai rar, a unui Magister. Poveștile sunt crude, încrâncenate sau excentrice și umoristice, dar peste aerul lor pitoresc se suprapune întotdeauna teroarea. Am lăsat la urmă *Închisoarea noastră cea de toate zilele*,

lucrarea de excepție a lui Ion Ioanid, tocmai fiindcă în lipsa unei opere colective, a unui tratat despre Gulagul românesc, în genul *Arhipelagului Gulag* al lui Aleksandr Soljenițin, amintirile lui Ion Ioanid alcătuiesc o panoramă a închisorilor românești realizată cu ochi de expert. Memoria lui Ion Ioanid seamănă cu o arhivă în care fiecare închisoare constituie o carte a vietii scrisă sub semnul calmului narrativ și al privirii sub lupă: sunt descrise „cartierele” fiecărui spațiu punitiv și mai ales microcosmosul celulei. Este o memorie ce „constituie ea însăși o formă eroică de opoziție față de regimul comunist”, consideră Alex. Ștefănescu, *Închisoarea noastră cea de toate zilele* fiind un „raport către o instanță supremă (Dumnezeu, sau istoria, sau conștiința umanității)”. După aceeași comentator, memoriile lui Ion Ioanid ajung să creeze chiar o „nostalgie a închisorii”, deoarece dau senzația „că tot ceea ce citim reprezintă propriile noastre amintiri”¹¹. O asemenea memorie radiografiază cu încetinitorul gesturile mărunte, după cum observă și Monica Lovinescu: „O altă caracteristică la Ion Ioanid: timpul scrisului a rămas acela al închisorii; interminabilă zi a suferinței, pentru a fi suportată, se cere fragmentată în gesturi și ocupării. Într-un asemenea timp, e loc pentru toate detaliile, pentru pulberea măruntă a cotidianului pe care cei mai mulți o cern, refiinând în sită esențialul, evenimentul”¹².

De remarcat, textul lui Ion Ioanid nu implică un stil tern, uscat, ci unul captivant prin aerul său de roman-fluviu și de lapidaritate nuanțată. Autorul propune inclusiv un tabel nominal al tuturor deținuților politici anticomuniști din România. Asemenea încercări sisifice mai există, dar fără a egala excelența stilului narrativ și amploarea panoramei lui Ion Ioanid. Ion Pantazi, de pildă,

¹¹ Alex. Ștefănescu, „Amintiri despre vremuri mai pure”, în *România literară*, 39, 1991.

¹² Monica Lovinescu, *op. cit.*, p. 340.